

**พระวิสัยทัศน์การศึกษาสงฆ์ : สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
Vision of Monastic education : Somdet Pra Maha
Samana Chao Krom Phraya Vajiranavavarorasa**

¹พระมหาเจริญ กตปญโญ (กระพิล่า)¹, พระครูสมุห์ธนโชติ จิระมโม²
และประทีป พิษทองหลาง³

Phramaha Charoen Katapañño¹, Phrakrusamu Thanachot Ciradhammo²
and Prateep Peuchthonglang³

¹นิสิตหลักสูตรศาสนศาสตร์บัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา

¹Ph.D. Student Doctor of Philosophy Program in Buddhism and Philosophy

²หลักสูตรศาสนศาสตร์บัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา

²Doctor of Philosophy Program in Buddhism and Philosophy

^{1,2}คณะศาสนาและปรัชญา

^{1,2}Faculty of Religion and Philosophy

³คณะบริหารธุรกิจและศิลปศาสตร์

³Faculty of Business and Administration and Liberal Arts

^{1,2}มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตล้านนา

^{1,2}Mahamakut Buddhist University, Lanna Campus

³มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลล้านนา

³Rajamangala University of Technology Lanna

บทคัดย่อ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงได้รับยกย่องว่าเป็นบุคคลสำคัญของโลก สาขาสันติภาพ ขององค์การยูเนสโก ในปีพุทธศักราช 2563 เพราะทรงเป็นผู้มีพระคุณูปการต่อพุทธศาสนาคณะสงฆ์ไทย และการศึกษาประเทศไทย เป็นผู้ร่วมก่อตั้งมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นผู้พัฒนาหลักสูตรบาลี และเป็นผู้ริเริ่มหลักสูตรนักธรรม พระนิพนธ์งานวิชาการทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศมากมาย บทความวิชาการนี้ ผู้เขียนใช้การศึกษา วิเคราะห์ และสังเคราะห์เอกสาร แล้วเขียนบรรยายเชิงพรรณนา บทความนี้นำเสนอพระประวัติ ผลงาน วิสัยทัศน์และพระอัจฉริยภาพการปฏิรูปการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นผู้ริเริ่มการปฏิรูปการศึกษาของคณะสงฆ์ และทรงเป็นผู้วางรากฐานการศึกษาทั้งของพระสงฆ์ สามเณรและของฆราวาส โดยอาศัยองค์ประกอบที่มีอยู่ในพระพุทธานุภาพ ไม่ว่าจะเป็นวัด พระสงฆ์ และหลักธรรมคำสอนมาขับเคลื่อน เชื่อมโยง บูรณาการจัดทำเป็นหลักสูตรสำหรับใช้ในการเรียนเพื่อเป็นการปลูกฝังคุณธรรมให้แก่เยาวชนในชาติ เพราะรากฐานการศึกษาของชาติไทยล้วนแต่เกิดมาจากวัดในพระพุทธศาสนา

คำสำคัญ: พระวิสัยทัศน์, การศึกษาสงฆ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

Abstract

This academic article, the author uses the study, analyzes and synthesizes the document. Then write a descriptive lecture. This article presents, Somdet Pra Maha Samana Chao Krom Phraya Vajiranavarorasa is regarded as an important person in the world, UNESCO Peace Branch in the year 2020 because he has made a great contribution to Buddhism, the Thai Sangha. And education in Thailand. He is a co-founder of Mahamakut Buddhist university, a Pali curriculum developer and the initiator of curriculum of Dhamma Studies course Academic work writing in Thai and many foreign languages history of works vision and the genius of education reform. as the initiator of the Sangha education reform and is the foundation for the education of the monks Novice and secular by relying on elements contained in Buddhism whether it is a temple, monks and doctrines, it is linked. integrating into a curriculum for use in learning in order to instill morality among youth in the country. because the educational foundation of the Thai nation is all born from a Buddhist temple.

Keywords: Vision, Monastic education, Somdet Pra Maha Samana Chao Krom Phraya Vajiranavarorasa

บทนำ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระประวัติที่น่าสนใจเป็นอย่างมาก เนื่องจากพระองค์ทรงเป็นถึงพระราชโอรสของพระมหากษัตริย์ไทย ประราณาสั่งโดยอ้อมทรงได้รับความสะดวกสบายเหนือกว่าสามัญชนโดยทั่วไป แต่เหตุไฉน พระองค์จึงทรงสละความสุขสบายเหล่านั้น แล้วเสด็จออกผนวชตลอดพระชนม์ชีพ และยังทรงเป็นผู้ที่ใฝ่รู้ใฝ่เรียนตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ จนทำให้พระองค์มีความรู้ในหลายศาสตร์สาขาวิชา ถึงแม้ว่ารูปแบบการศึกษาของไทยในสมัยนั้น ยังไม่มีความเป็นระบบเหมือนอย่างทุกวันนี้ก็ตาม การศึกษาในลักษณะเช่นนี้ ทำให้พระองค์ทรงเห็นปัญหาในการจัดการศึกษาของประเทศไทย

เมื่อพระองค์ทรงมีความพร้อมในการช่วยราชกิจด้านการศึกษา พระองค์จึงทรงนำปัญหาเหล่านั้นมาเป็นโจทย์ เพื่อพัฒนารูปแบบการศึกษาของไทยให้มีความทันสมัยและได้ผลมากที่สุด และทำให้พระองค์ทรงมีบทบาทด้านการจัดการศึกษาของไทยเป็นอย่างมาก มีผลเกื้อกูลทั้งการศึกษาของเยาวชนไทยฝ่ายฆราวาส และการศึกษาของพระสงฆ์สามเณรจนถึงทุกวันนี้

ด้วยเหตุผลดังกล่าว มหาเถรสมาคม, (2563) จึงมีมติจากการประชุมครั้งที่ 1/2563 เมื่อวันที่ 8 มกราคม 2563 ซึ่งเลขาธิการมหาเถรสมาคมเสนอว่า สมเด็จพระวันรัต ปฏิบัติหน้าที่แทนเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต แจ้งว่าสำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา ได้มีหนังสือจากที่ประชุมสมัชชาสามัญขององค์การยูเนสโก ครั้งที่ 40 มีมติรับรองให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นบุคคลสำคัญของโลก สาขาสันติภาพ เพราะทรงมีพระคุณูปการทั้งด้านการศึกษา การบริหาร การจัดการคณะสงฆ์ และการศึกษาของประเทศไทย ทรงเป็นผู้ก่อตั้งมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ทรงพัฒนาหลักสูตรนักธรรม ทั้งยังทรงมีพระนิพนธ์ด้านวิชาการทั้งภาษาไทย และภาษาต่างประเทศ ปรากฏทั้งในประเทศและต่างประเทศ (สุเชาวน์ พลอยชุม, 2541, 53-58) ซึ่งผู้เขียนจะได้นำเสนอพระประวัติ และผลงานของพระองค์ตามลำดับ

บทความนี้จะอธิบายถึงพระอัจฉริยภาพด้านการปฏิรูปการศึกษาของ และพระอัจฉริยภาพในการวางรากฐานการศึกษาให้กับเยาวชนของชาติ โดยเฉพาะการวางรากฐานให้กับเยาวชนที่อยู่ตามหัวเมืองอันห่างไกล ให้ได้รับการศึกษาอย่างเยาวชนที่อยู่ในเมืองหลวง ส่งผลให้คนในชาติได้รับการศึกษามีความรู้ความสามารถ และได้กลายมาเป็นกำลังในการช่วยพัฒนาชาติตามลำดับ

พระประวัติส่วนพระองค์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2544, 6-7) ทรงมีพระนามเดิมว่า พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ เป็นพระราชโอรสองค์ที่ 47 ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นพระองค์เจ้าองค์ที่ 4 ในจำนวน 5 พระองค์ในเจ้าจอมมารดาแพ พระสนมเอก ประสูติ ณ วันพฤหัสบดีที่ 12 เมษายน พุทธศักราช 2403 ในปีต่อมาเจ้าจอมมารดาได้ประสูติพระธิดา คือ พระองค์เจ้าหญิงบุญจบเบญจมาและได้ถึงแก่กรรมในปีนี้

ครั้นพระชนมายุได้ 8 พรรษา (พ.ศ. 2411) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นผู้ทรงส่งเสริมทางการศึกษาให้พระองค์ในเวลาต่อมา (วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, 2544) ในขณะที่พระชนมายุได้ 13 พรรษา (พ.ศ. 2415) ทรงเข้าพิธีโสกันต์ และในปีต่อมา พ.ศ. 2416 ในขณะที่พระชนมายุได้ 14 พรรษา ก็ทรงผนวชเป็นสามเณรและจำพรรษาที่วัดบวรนิเวศวิหาร อยู่ 78 วัน จึงทรงลาผนวช (วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, 2544) เมื่อถึงปี พ.ศ. 2420 ขณะมีพระชนมายุได้ 18 พรรษา ทรงรับราชการในกรมราชเลขา ในตำแหน่งพนักงานสารบบปฏิบัติหน้าที่เป็นราชเลขาในการในทางอรรถคดี

เมื่อพระชนมายุได้ 20 พรรษา ได้ทรงอุปสมบทที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2422 และจำพรรษาที่วัดบวรนิเวศวิหาร นับแต่นั้น เป็นต้นมา ก็ทรงอยู่ภายใต้ร่มกาสาวพัสตร์มาจนตลอดพระชนม์ชีพ (วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, 2544)

ขึ้น ยอดเศรณี, (2514: 265) กล่าวถึงพระประวัติตอนท้ายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ไว้ว่า พระองค์ทรงพระประชวรเรื้อรังมานานด้วยพระวัณโรค แต่เมื่อ พ.ศ. 2461 และ พ.ศ. 2463 พระอาการก็กำเริบหนัก และสิ้นพระชนม์ใน วันอังคารที่ 2 สิงหาคม พ.ศ.2464 สิริพระชนม์มาได้ 61 ปี 3 เดือน 20 วัน

1. พระประวัติด้านการศึกษา

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2505: 9) บันทึกไว้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงได้รับการศึกษาในชั้นต้นในพระบรมมหาราชวัง ตามแบบอย่างโบราณราชประเพณีของพระเจ้าลูกเธอทั้งหลายที่ไม่ว่าจะเป็นพระองค์ชายหรือพระองค์หญิงจะต้องทรงเข้ารับการศึกษาชั้นแรกในวิชาภาษาไทย กับครูคนแรกของพระองค์ คือ คุณครูนก หรือ คุณยายนก

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2544: 7-9) ทรงบันทึกไว้ว่า ในปี พ.ศ. 2410 ขณะพระชนม์อายุได้ 7 พรรษา ทรงเริ่มการศึกษามรรคาผ่านอักษรขอมกับครูผู้ชายคือ พระปริยัติธรรมธาดา(เปี่ยม) ซึ่งในขณะนั้นเป็นหลวงราชาภิรมย์ ปลัดกรมราชบัณฑิต การศึกษาในชั้นนี้ไม่ได้มีหลักสูตรหรือเนื้อหาที่จะต้องเรียนให้จบอย่างแน่นอน ขึ้นอยู่กับผู้เรียนเป็นสำคัญ เมื่อถึงคราวที่จะต้องผนวชเป็นสามเณรก็ถือว่าสิ้นสุดการศึกษาในชั้นนี้ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505)

ภักดี ฉวีสุข (2506: 24) กล่าวไว้ว่า ขณะที่พระชนม์อายุได้ 8 พรรษา (พ.ศ. 2411) ทรงเข้ารับการศึกษาเพิ่มเติมกับพระปริยัติธรรม (ซัง) ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งสุชาติ วราหพันธ์ (2537:14) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ในตอนนี้ทรงสามารถแปลคัมภีร์พระธรรมบทได้ถึงผูกที่ 2 นอกจากนั้น ยังทรงได้รับการศึกษาเป็นการส่วนพระองค์ในวิชาภาษาไทย เลข อ่านโคลงกลบท และวิชาดูดาว กับกรมหลวงวรเสฐสุตา

ครั้งพระชนม์อายุได้ 12 พรรษา (พ.ศ. 2415) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นมีนายฟรานซิสซอกซ์ เปตเตอร์สัน เป็นครู (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505:

149-185) ในขณะที่เรียนกับครูชาวตะวันตกท่านนี้ พระองค์สามารถอ่านตำรา พงศาวดารอังกฤษ และคิดเลขโดยใช้มาตราอังกฤษ ตลอดจนสามารถเข้าใจแผนที่ ยุโรปได้เป็นอย่างดี (วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, 2514: 18-20) ต่อมาในปี พ.ศ. 2417 พระชนมายุได้ 14 พรรษา ภายหลังจากทรงบรรพชา เป็นสามเณรแล้ว ทรงลาบรรพชาและได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับนายฟรานซิสซอกซ์ แพตเตอร์สัน อีกครั้งเป็นการส่วนพระองค์จึงทำให้พระองค์มีความเข้าใจในภาษาอังกฤษ มากยิ่งขึ้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, (2544: 45-64) หลังจากที่ทรงอุปสมบทเป็นพระภิกษุแล้ว ในพรรษาแรกที่ทรงประทับอยู่วัดบวรนิเวศวิหารนั้น ยังทรงศึกษาภาษามคธอยู่กับพระปริยัติธรรมธาดา (ช่วง) พอออกพรรษา จึงได้ทรงติดตามพระจันทร์โคจรคุณ (ยิ้ม จันทรังสี) ซึ่งเป็นพระกรรมวาจาจารย์ ของพระองค์ ออกมาประทับที่วัดมกุฏกษัตริยาราม ซึ่งขณะนั้นเรียกว่า วัดนาม บัญญัติ ในขณะที่ทรงประทับอยู่ที่วัดมกุฏกษัตริยาราม ทรงได้ศึกษาภาษามคธ กับเจ้าคุณพระพรหมมุนี (กิตติสาร์) จนสามารถแปลหนังสือได้ดีขึ้น อีกทั้งทรงได้รับ คัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับใหญ่จากพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ปาน) จึงเป็นผลทำให้ พระองค์ทรงเข้าใจภาษามคธได้ดีซึ่งมากยิ่งขึ้น ในพรรษาที่ 3 ทรงเข้าสอบพระปริยัติ ธรรมสนามหลวงได้ 5 ประโยค เนื่องจากทรงตั้งพระทัยที่จะเข้าสอบให้ได้เพียงเท่านี้ เทียบเท่ากับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้น นับเป็นเจ้านายองค์ที่ 10 ในกรุงรัตนโกสินทร์ที่ทรงเป็นบาเรียน

จากพระประวัติด้านการศึกษาของพระองค์ จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาตามโบราณราชประเพณี ตามพระราชดำริที่มีพระประสงค์จะให้พระราชโอรสและพระราชธิดา ทุก ๆ พระองค์ เป็นผู้มีความรู้ความสามารถในหลายศาสตร์สาขาวิชา เพื่อจะได้ช่วยกิจการพัฒนาชาติบ้านเมืองให้มีความเจริญรุ่งเรือง โดยเฉพาะที่เห็นได้ชัดคือการที่ทรงได้รับการศึกษาในศาสตร์สมัยใหม่ที่ชาวต่างชาตินำมาถ่ายทอด หรือแม้กระทั่งการศึกษาในภาษาของชาติตะวันตก และอีกประการคือพระองค์ทรงเป็นผู้ใฝ่รู้ จึงทำให้พระองค์ทรงเห็นและเข้าใจในสภาพปัญหาการศึกษาของไทยในสมัยนั้น

ครั้นทรงได้รับการผนวชเป็นพระภิกษุแล้ว พระองค์ยังมีความสนพระทัยในการศึกษา โดยเฉพาะภาษาบาลี จึงทำให้พระองค์ทรงเห็นสภาพปัญหาทางการศึกษาของ พระสงฆ์สามเณร

2. งานพระราชนิพนธ์

ผลงานที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระนิพนธ์และชำระให้มีความถูกต้องและเป็นหมวดหมู่ เพื่อใช้ในการศึกษาค้นคว้าประเภทหลักสูตรทั้งนักธรรมและบาลี รวมถึงตำราประเภทอื่น ๆ สำนักแม่กองธรรมสนามหลวง (2563) ซึ่งเป็นหน่วยงานที่ดูแลหลักสูตรนักธรรมกล่าวว่า มีมากกว่า 300 เรื่อง สามารถสรุปเป็นตารางได้ ดังนี้

ตารางที่ 1 ตารางผลงานพระราชนิพนธ์

หนังสือ/หลักสูตร	จำนวน
หลักสูตรนักธรรมชั้นตรี	8 เล่ม
หลักสูตรนักธรรมชั้นโท	6 เล่ม
หลักสูตรนักธรรมชั้นเอก	7 เล่ม
หลักสูตรบาลีไวยากรณ์	6 เล่ม
หลักสูตรบาลีประโยค 3 ธัมมปัทฏฐกถา	8 เล่ม
หลักสูตรบาลีประโยค 4 มังคลัตถทีปนี ภาค 1	1 เล่ม
หลักสูตรบาลีประโยค 5 มังคลัตถทีปนี ภาค 2	1 เล่ม
หลักสูตรบาลีประโยค 6 สมันตปาสาทิกา ภาค 3	1 เล่ม
หลักสูตรบาลีประโยค 7 สมันตปาสาทิกา ภาค 1, 2	2 เล่ม
พระธรรมเทศนา	80 กัณฑ์
ทรงแปลพระสูตรต่าง ๆ	47 สูตร
วรรณา (อธิบาย) พระสูตร	25 เรื่อง
พระโอวาทและธรรมคดี	70 เรื่อง
พระนิพนธ์ภาษาบาลี	15 เรื่อง
ทรงชำระพระไตรปิฎก	10 เล่ม

วิสัยทัศน์การจัดการศึกษาคณะสงฆ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีบทบาทที่เป็นคุณูปการต่อการศึกษาของไทยเป็นอย่างมาก เนื่องจากทรงเป็นผู้เข้าใจในสภาพปัญหาทางการศึกษาในสมัยนั้น อาจเนื่องมาจากสภาพของบ้านเมืองนั้นตอนนั้นยังเป็นยุคที่ต้องมีการพัฒนาในหลาย ๆ ด้าน สิ่งหนึ่งที่เป็นกลไกสำคัญของการพัฒนาชาติคือคนในชาติ หากคนในชาติได้รับการพัฒนาโดยเฉพาะด้านการศึกษา มีความรู้ความสามารถที่ทัดเทียมกับชาติอื่น ๆ การบริหารบ้านเมืองหรือแม้กระทั่งกิจการด้านพระศาสนาก็จะมีความเจริญรุ่งเรืองเช่นเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากเอกสารคำแนะนำภิกษุสามเณรวัดบวรนิเวศวิหารเรื่องการเล่าเรียน (2449) ของพระองค์ ตอนหนึ่งว่า

“ประโยชน์แก่การเรียนนั้น กล่าวโดยสั้น ๆ ก็คือ จะทำชีวิตของผู้เรียนให้เป็นไปโดยสะดวกจนตลอดกาล พูดอีกใวหฺรหนึ่ง จะทำเขาให้รู้จักเอาตัวรอดในหมู่มคนอันเบียดเสียด แย่งกันหาแย่งกันกิน”

เพราะทรงเห็นประโยชน์เช่นนี้ พระองค์จึงได้ทรงรับภาระธุระในการขับเคลื่อนการจัดการศึกษาทั้งของฝ่ายฆราวาสและบรรพชิตควบคู่กันไป จนนับได้ว่าการศึกษาของไทยทั้งฝ่ายบรรพชิตและฆราวาส ล้วนแต่เกิดมาจากพระปรีชาสามารถของพระองค์ แนวพระดำริในการออกแบบหรือจัดหลักสูตรด้านการศึกษา โดยเฉพาะการศึกษาของพระสงฆ์สามเณรนั้น พระองค์ได้ทรงคิดค้นและทดลองใช้จนเป็นที่พอพระทัย จากการศึกษาจึงทำให้เห็นรูปแบบและหลักสูตรในการจัดการศึกษาของพระองค์ ดังนี้

1. ยุคก่อนทรงปฏิรูปการศึกษาคณะสงฆ์

การศึกษาของไทยในอดีตก่อนที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จะทรงทำการปฏิรูปนั้น สถานศึกษาที่สำคัญคือวัดในพระศาสนา ครูผู้สอนคือพระสงฆ์เป็นผู้ให้ความรู้ นักเรียนคือลูกของชาวบ้านที่อยู่ในชุมชนใกล้เคียง หรือเด็กที่พ่อแม่นำมาฝากให้เป็นศิษย์วัดคอยรับใช้พระสงฆ์ หรือวิถีการบวชในพระศาสนาก็ทำให้ได้รับการศึกษาไปในตัว

เนื้อหาของการศึกษาในสมัยนั้นจะเน้นการอ่านออกเขียนได้เป็นหลัก โดยเฉพาะการศึกษาที่มีพระสงฆ์เป็นผู้สอนจะเน้นการศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎก ไบลาน ซึ่งพระไตรปิฎกแต่เดิมนั้นเป็นภาษาบาลี ลักษณะการเรียนจึงเป็นการแปลจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทย เพราะฉะนั้นการศึกษาของภิกษุสามเณรขั้นแรกก็คือ การเรียนรู้ภาษาบาลี แล้วจึงเรียนพระธรรมวินัยจากพระไตรปิฎกต่อไป

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2494: 242) ได้กล่าวถึงการ สอบวัดความรู้ของพระสงฆ์สามเณรในยุคนั้นว่า เป็นการสอบทักษะด้านภาษาบาลี และสอบวัดความรู้จากคัมภีร์พระไตรปิฎก วิธีการสอบเป็นการแปลด้วยปากเปล่า คือให้อ่านคัมภีร์ภาษาบาลีแล้วแปลเป็นภาษาไทยให้ถูกต้องทั้งไวยากรณ์และความหมาย ด้วยเหตุนี้จึงเรียกการสอบลักษณะเช่นนี้ว่า “แปลหนังสือ” หรือ “แปลพระปริยัติธรรม”

ในสมัยนั้นเป็นที่ทราบกันดีว่า พระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภก ทรงทำนุบำรุงการเรียนปริยัติธรรมตลอดมา และทรงยกย่องพระสงฆ์สามเณรที่ใฝ่ใจในการเรียนรู้ (วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, 2438, น. 642) การศึกษาพระปริยัติธรรมจึงอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ของพระเจ้าแผ่นดิน พระสงฆ์สามเณรที่สอบพระปริยัติธรรมได้ ทรงยกย่องแต่งตั้งเป็นเปรียญ แต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เรียกว่า บาเรียน จัดเป็น 3 ชั้น คือ บาเรียนตรี บาเรียนโท และบาเรียนเอก หลักสูตรที่ใช้สำหรับเรียนและสอบความรู้ ใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกไบลานจารีก ด้วยอักษรขอม บาเรียนตรีต้องแปลพระสูตรได้ บาเรียนโทต้องแปลพระสูตรและพระวินัยได้ บาเรียนเอกต้องแปลได้ทั้งพระสูตร พระวินัย และพระปรมัตถ์ (นันทนา วัฒนสุข, 2516) ส่วนกำหนดการสอบยังไม่มีความชัดเจน ขึ้นอยู่กับสถานการณ์ของบ้านเมืองในแต่ละสมัย

นันทนา วัฒนสุข (2516: 158) ได้กล่าวถึงการสอบสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ไว้ว่า ยุครัชกาลที่ 1 มีการจัดสอบพระปริยัติธรรมเหมือนในสมัยอยุธยา ส่วนในสมัยรัชกาลที่ 2 กำหนดการสอบพระปริยัติธรรมยังไม่มีความแน่นอน เพราะยังมีศึกสงครามอยู่ตลอด ยามใดมีเวลาว่างศึกสงครามสงบ จึงทรงมีพระราชดำริให้พระสงฆ์สามเณรที่เล่าเรียนมีความรู้ พอที่จะสอบเป็นเปรียญได้จำนวนมาก

จึงโปรดให้มีการสอบพระปริยัติธรรมเป็นครั้งไป นอกจากนี้ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการแก้ไขหลักสูตรที่ใช้สอบพระปริยัติธรรมขึ้นใหม่ เพื่อให้ภิกษุสามเณรมีความรู้เพิ่มมากขึ้น โดยจัดแบ่งชั้นบาเรียนให้เป็น 9 ประโยค ผู้สอบได้ 3 ประโยค เป็นบาเรียน 3 ประโยค ถ้าสอบได้ 4 ประโยค เป็น บาเรียน 4 ประโยค เรียกตามลำดับขึ้นไปจนถึงบาเรียน 9 ประโยค เมื่อถึงรัชกาลที่ 3 ก็ทรงมีพระราชดำริที่จะปรับปรุงการศึกษาของคณะสงฆ์ จึงโปรดให้มีการกำหนดเวลาสอบพระปริยัติธรรมให้ชัดเจน โดยทรงกำหนดให้สามปีมีการสอบครั้งหนึ่ง การสอบแต่ละครั้งใช้เวลาประมาณ 2 เดือน วิธีสอบนั้นให้ภิกษุสามเณรเข้าไปแปลต่อหน้าพระราชาคณะที่ละรูป ใ้เทียบไขเป็นเครื่องกำหนดเวลา แต่วิธีนี้ทำให้เกิดความลำบากแก่ผู้แปลและกรรมการสอบ การสอบครั้งต่อมาในปี พ.ศ. 2425 ได้เลิกใช้เทียบไข หันมาใช้นาฬิกาเป็นเครื่องกำหนดเวลาแทน กำหนดให้ใช้เวลาแปลรูปละ 60 นาที

วิธีการเรียนและการสอบพระปริยัติธรรมตามที่กล่าวมานี้ ได้ถูกใช้และปรับเปลี่ยนเพื่อให้ทันกับยุคสมัย หรือแม้กระทั่งหลักสูตรของพระปริยัติธรรมก็ยังไม่มีความชัดเจนมากนัก ผู้ศึกษาจึงมีความเห็นว่า อาจเป็นเพราะการปกครองของบ้านเมืองยังไม่ปกติดีเท่าที่ควร จึงทำให้กิจการด้านพระศาสนาได้รับผลกระทบตามไปด้วย และการศึกษาในสมัยนั้น อักษรไทยยังไม่นิยมใช้ในการเขียน การเรียนจึงต้องเรียนผ่านอักษรขอม เพราะเป็นอักษรที่ใช้ในคัมภีร์พระไตรปิฎก และวิธีการแปลคัมภีร์จึงต้องใช้การแปลด้วยปาก การเรียนในลักษณะเช่นนี้ถูกใช้มาตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

2. ยุคทรงปฏิรูปการศึกษาคณะสงฆ์

ครั้งถึงปี พ.ศ. 2435 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้ทรงปรับปรุงการศึกษาของคณะสงฆ์ จัดให้มีหลักสูตรพระปริยัติธรรมสำหรับพระสงฆ์สามเณรอย่างชัดเจน จนถือเป็นต้นแบบของการศึกษาคณะสงฆ์ในปัจจุบันนี้ พระองค์ทรงพัฒนารูปแบบการศึกษาไว้หลายลักษณะ ซึ่งผู้เขียนได้กำหนดประเด็นที่จะศึกษาไว้ดังนี้ (1) การจัดตั้งมหาวิทยาลัย (2) การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม (3) การจัดการศึกษาในหัวเมือง

2.1 การจัดตั้งมหาวิทยาลัย

มหาวิทยาลัย จัดตั้งขึ้นตามพระราชประสงค์ของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเฉลิมพระบรมนามาภิไธยของ สมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงเป็นผู้ประดิษฐานและทำนุบำรุงพระสงฆ์ ธรรมยุติกนิกายแต่ก่อนมา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นประธานในการจัดการศึกษาของวิทยาลัยแห่งนี้ พร้อมด้วยพระเถรานุเถระในคณะ ธรรมยุติกนิกาย เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พุทธศักราช 2436 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตั้งวิทยาลัยขึ้นในบริเวณวัดบวรนิเวศวิหาร ครั้นถึงวันที่ 26 ตุลาคม พุทธศักราช 2439 พระองค์ได้เสด็จมาเปิดมหาวิทยาลัย (มหาวิทยาลัย, 2555)

ภาพที่ 1 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสีล
ที่มา: ไกรฤกษ์ นานา (2563)

เริ่มแรกสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแบ่งการศึกษาออกเป็น 2 แผนก คือ 1. แผนกวิทยาลัย เป็นการศึกษาเล่าเรียน พระปริยัติธรรมของพระสงฆ์สามเณรและเป็นสถานทดสอบเปรียญธรรม 2. แผนก โรงเรียน จัดเป็นสาขาของวิทยาลัยกระจายอยู่ตามวัดต่าง ๆ มีวิธีการเรียนและการสอบเหมือนกันทุกโรงเรียน โรงเรียนที่เป็นสาขาของวิทยาลัยในครั้งแรกนี้มี 5 แห่ง คือ 1. วัดบวรนิเวศวิหาร 2. วัดมกุฏกษัตริยาราม 3. วัดเทพศิรินทราวาส 4. วัดพิชัยญาติการาม 5. วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ กรุงเก่า (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2436)

วัตถุประสงค์ในการจัดตั้งมหาวิทยาลัยจำแนกได้เป็น 3 ประการที่สำคัญ ดังนี้

(1) เพื่อแก้ไขการศึกษาพระปริยัติธรรมของภิกษุ สามเณรให้เจริญยิ่งขึ้น

(2) เพื่อเป็นสถานที่อบรมสั่งสอน และเผยแผ่พระพุทธศาสนา แก่ประชาชน

(3) เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาเล่าเรียนของเด็กที่บิดามารดาหรือผู้ปกครองนำมาฝากไว้ที่วัดให้ได้รับการศึกษาวิชาความรู้

นอกจากนี้ยังทรงมีการวางรูปแบบการทำงานของวิทยาลัย เพื่อเป็นการตอบเจตน์ของวัตถุประสงค์ที่ทรงตั้งไว้ (ธนากรกรุงศรีอยุธยา, 2514) ดังนี้

(1) ทรงให้วิทยาลัยจัดวิธีการสอนและการสอบความรู้โดยสร้างหลักสูตรขึ้นใหม่ ให้จัดเป็นชั้นตามหลักสูตร 6 ชั้น นับตามลำดับชั้นต่ำไปหาชั้นสูง คือ ชั้นนักเรียนตรี ชั้นนักเรียนโท ชั้นนักเรียนเอก ชั้นเปรียญตรี ชั้นเปรียญโท และชั้นเปรียญเอก ทรงชำระและพิมพ์หลักสูตรเป็นจากอักษรขอมให้เป็นอักษรไทย ในขั้นต้นให้เรียนบาลีไวยากรณ์แล้วจึงเรียนพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎกต่อไป ทรงกำหนดหลักสูตรในการเรียนคือ ชั้นนักเรียนตรี ใช้แก้คถาธรรมบทบนปลาย ชั้นนักเรียนโท ใช้อรรถกถาธรรมบทความนิทาน ชั้นนักเรียนเอก ใช้บาลีไวยากรณ์ ชั้นเปรียญตรี ใช้บาลีพระวินัยมหาวรรคและจุลวรรค กับบาลีพระอภิธรรมบางเล่ม ชั้นเปรียญโท ใช้บาลีพระวินัยมหาวีรยัมและภิกษุณีวัฏฏะกับบาลีบางเล่ม ชั้นเปรียญเอก ใช้แก้คถาธรรมบทบนต้น การสอบทรงกำหนดให้มีทุกปี ใช้วิธีเขียนแทนการแปล

ด้วยปากเปล่า ถ้าสอบขึ้นได้แล้วก็เป็นอันได้ ไม่ต้องกลับมาแปลใหม่อีกครั้ง เหมือนเมื่อก่อน

(2) มหามกุฏราชวิทยาลัยได้จัดพิมพ์หนังสือเทศนา และหนังสือสอนศาสนาออกแจกแก่ประชาชนทั่วไป ทั้งหนังสือธรรมจักขุและธรรมสมบัติ ได้จัดการสร้างและพิมพ์หนังสือแบบเรียน ทั้งภาษาบาลีและภาษาไทยออกจำหน่ายในราคาถูก เพื่อให้ผู้ต้องการศึกษาค้นคว้ารู้ข้อไปอ่านได้สะดวก รวมถึงทางวิทยาลัยได้จ่ายเงินเป็นนิตยภัต (ค่าอาหาร) รายเดือนแก่ภิกษุผู้เป็นครูสอนธรรมและภาษาบาลีทั้งในกรุงและหัวเมือง

(3) ทางวิทยาลัยจัดให้มีโรงเรียนสำหรับสอนหนังสือไทยและเลขคณิต ตลอดจนฝึกกิริยารายาของเด็กให้เรียบร้อย และอบรมสั่งสอนศีลธรรมจรรยาแก่เด็กเหล่านั้นด้วย

การดำเนินงานตามวัตถุประสงค์ดังกล่าว นับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อพระพุทธศาสนา แต่วัตถุประสงค์ประการแรกนั้นสำคัญที่สุด คือการแก้ไขปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมภิกษุสามเณร เท่ากับเป็นการเริ่มต้นนำเอาวิธีการและวิชาการแบบใหม่ เข้ามาใช้และสอนในวงการศึกษามหาวิทยาลัยเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาแผนใหม่ของคณะสงฆ์และการศึกษาของชาติ แต่การจัดการศึกษาด้วยรูปแบบดังกล่าว สุดท้ายมหาวิทยาลัยก็ต้องยุติบทบาทลง เนื่องจากพระสงฆ์สามเณรที่เข้ามาศึกษาในยุคนั้น ยังไม่มีความถนัดด้านการเขียนอักษรไทยจึงทำให้มีความยาก ประกอบกับการสอบพระปริยัติธรรมแบบเดิมด้วยปากเปล่ายังได้รับความนิยม และอีกประการหนึ่งการศึกษาของมหาวิทยาลัยยังจำกัดอยู่ในวงแคบ เฉพาะของพระสงฆ์สามเณรในคณะธรรมยุติกนิกายเท่านั้น

2.2 การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2453 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงได้รับมหาสมณุตมาภิเษกทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายก ทรงมีพระอำนาจในการจัดการศึกษาของพระสงฆ์สามเณร

ได้เต็มที่ ในยุคนี้นี้พระองค์ได้ทรงปฏิรูปการศึกษาคั้งใหญ่ จนเข้ารูปตามระบบ การศึกษาแผนปัจจุบัน และเจริญแพร่หลายไปทั่วพระราชอาณาจักรอย่างรวดเร็ว (นันทนา วัฒนสุข, 2516)

การปรับปรุงการศึกษาคณะสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระองค์ทรงมีพระดำริตั้งหลักสูตรการศึกษาของ พระสงฆ์สามเณรแบบใหม่เรียกว่า “นักธรรม” ซึ่งมี 3 ชั้น คือ นักธรรมชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก พระองค์ทรงจัดให้มีการสอบขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. 2454 พร้อมได้รจนาหลักสูตรไว้ครบทุกชั้น และยังทรงวางระเบียบแบบแผน ต่าง ๆ ไว้อย่างละเอียดรอบคอบ คณะสงฆ์ได้ใช้เป็นหลักในการจัดการศึกษาจวบจนปัจจุบันนี้ นันทนา วัฒนสุข (2516: 189) ยังได้อธิบายไว้อีกว่า การจัดการศึกษาด้านบาลี และธรรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสนั้น ทรงมีแนวคิด ว่าต้องควบคู่กันไป เพราะพระองค์ได้ทรงรวมการเรียนทั้ง 2 อย่างให้กลมเกลียวกัน ซึ่งสรุปเป็นตาราง ดังนี้

ตารางที่ 2 ตารางการสอบเทียบชั้นนักธรรมกับบาลี

สอบผ่าน	มีสิทธิ์สอบบาลี
นักธรรมชั้นตรี	เปรียญธรรมชั้นตรี (ประโยค 1, 2, 3)
นักธรรมชั้นโท	เปรียญธรรมชั้นโท (ประโยค 4, 5, 6)
นักธรรมชั้นเอก	เปรียญธรรมชั้นเอก (ประโยค 7, 8, 9)

นอกจากนี้ นันทนา วัฒนสุข (2516: 190) ยังกล่าวอีกว่า การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ในครั้งนี้ พระองค์ทรงแบ่งพระสงฆ์สามเณร ออกเป็น 3 ชั้น ตามพระวินัย คือ 1.ชั้นนวกะ หมายถึงพระภิกษุใหม่ที่มีอายุยังไม่ถึง 5 พรรษา 2.ชั้นมัชฌิมะ หมายถึงพระภิกษุปานกลางที่มีอายุตั้งแต่ 5-9 พรรษา 3.ชั้นเถระ หมายถึงพระภิกษุผู้ใหญ่ที่มีอายุตั้งแต่ 10 พรรษาขึ้นไป ฉะนั้น เมื่อเทียบชั้นภูมิการศึกษาพระปริยัติก็ได้ ดังนี้ นักธรรมชั้นตรีและเปรียญธรรม

ชั้นตรีที่ทรงจัดขึ้นใหม่เป็นความรู้ชั้นนวกะ นักธรรมชั้นโทและเปรียญธรรมชั้นโท เป็นความรู้ชั้นมัชฌิมะ ส่วนนักธรรมชั้นเอกและเปรียญธรรมชั้นเอกเป็นความรู้ชั้นเถระ แต่พระองค์ทรงจัดได้เพียงชั้นมัชฌิมะเท่านั้น เนื่องจากพระองค์ได้สิ้นพระชนม์ก่อน

การปรับปรุงการศึกษาคณะสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในครั้งนี้ได้ทรงแก้ไขระเบียบบางอย่าง ทรงตั้งกฎเกณฑ์ขึ้นใหม่ประการ เช่น ด้านการแปลพระบาลีได้ทรงปรับปรุงแก้ไขมาเป็นระยะ ๆ ได้ทรงนำวิธีใหม่ ๆ เข้ามาทดลองใช้ เมื่อทรงเห็นว่าได้ผลดีก็ทรงประกาศใช้เป็นแบบอย่างสืบไป หรือทรงแก้ไขหลักสูตรบาลีให้เหมาะสมผู้เรียน โดยเพิ่มหลักสูตรบาลีบางชั้นเพื่อเพิ่มความรู้ของพระเปรียญให้ดีขึ้น และทรงแก้ไขระเบียบหลักเกณฑ์ในการสอบ รวมถึงทรงชำระตำราที่ใช้เป็นหลักสูตรบาลีใหม่ทุกชั้น

(1) วิธีการจัดหลักสูตรนักธรรมชั้นตรีและเปรียญธรรมชั้นตรี ในปี พ.ศ. 2448 ได้มีพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 มาตรา 13 ได้กำหนดคุณลักษณะของผู้ที่จะได้รับยกเว้นการถูกเกณฑ์เข้ารับราชการทหารไว้ข้อหนึ่งว่า “ภิกษุทั่วไปได้รับยกเว้น แต่สามเณรต้องเป็นสามเณรผู้รู้ธรรมจึงจะได้รับยกเว้น” สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงนำเรื่องนี้เข้าที่ประชุมมหาเถรสมาคม ซึ่งมีการจัดการประชุมเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ 12 มิถุนายน ร.ศ. 130 (พ.ศ. 2454) ที่ประชุมได้พิจารณาเรื่องนี้โดยละเอียด ในที่สุดได้มีมติให้กำหนดคุณวุฒิองค์ของสามเณรรู้ธรรมขึ้น มีประกาศในแถลงการณ์คณะสงฆ์เล่ม 1 (2456, น. 121-126) ดังนี้ 1. กำหนดองค์ของสามเณรรู้ธรรม ให้กำหนดตามสมควรแก่ความรู้ที่ต้องการในมณฑลนั้น ๆ มุ่งเอาประโยชน์พระศาสนาเป็นที่ตั้ง 2. องค์ของสามเณรรู้ธรรมในกรุงเทพฯ นั้นต้องรู้ภาษาบาลี แสดงว่าเป็นผู้รู้ธรรมของสามเณร 3. สามเณรที่ไม่มีประโยชน์แก่พระศาสนา ถือว่าแม้สึกเข้ารับราชการก็ไม่ใช่เหตุเสื่อมการข้างวัด เช่น ขาดคนเล่าเรียนจะหาคนมีความรู้ได้น้อย เมื่อต้องเรียกก็ให้สึกเข้ารับราชการ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเห็นความสำคัญองคฺของสามเณรผู้ธรรมนี้ จึงเป็นเหตุให้มีโอกาสปฏิรูปหลักสูตรการศึกษาของพระสงฆ์สามเณรใหม่ โดยที่พระองค์ใช้วิธีการจัดการไปที่ละชั้น สิ่งใดที่ทรงเห็นว่ามิชอบก็ทรงดัดแปลงแก้ไขให้เหมาะสม สิ่งใดที่ทรงเห็นว่าดีแล้วก็ทรงพยายามรักษาหรือปรับปรุงให้ดียิ่งขึ้น นันทนา วัฒนสุข (2516: 191-196) ได้อธิบายถึงการจัดการหลักสูตรของพระองค์เอาไว้ เมื่อกล่าวโดยสรุปจะมีถึง 5 ครั้ง ดังนี้

1. การจัดหลักสูตรครั้งแรก ทรงจัดหลักสูตรสำหรับสอบความรู้องคฺของสามเณรผู้ธรรม และทรงจัดให้เปิดสนามสอบในกรุงเทพฯ ครั้งแรกในปลายปี ร.ศ. 131 (2455) โดยจัดขึ้นในสำนักเรียน 3 แห่งคือ วัดบวรนิเวศวิหาร วัดมหาธาตุ และวัดเบญจมบพิตร ส่วนหลักสูตรที่ใช้สอบมี 3 อย่าง คือ 1.สอบความรู้มคฺภาษาในนิทานอรรถกถาธรรมบทด้วยการแปลโดยวิธีเขียน 2.สอบความรู้ธรรมโดยตั้งเป็นปัญหาให้ตอบตามหมวดธรรมวิภาคในหนังสือนวโกวาท 3.และสอบเรียงความแก้กระทู้ธรรมตามหนังสือพุทธศาสนสุภาษิต จัดแบ่งเป็น 3 ชั้น คือ ชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก ถ้าสอบได้ทั้ง 3 อย่างจัดเป็น ชั้นเอก ได้ 2 อย่างเป็นชั้นโท ได้อย่างเดียวเป็นชั้นตรี ทรงกำหนดว่า สามเณรผู้ได้ชั้นเอก มีความรู้ให้เป็นสามเณรผู้ธรรมประโยค 1 เมื่อจะเข้าแปลปริยัติธรรมหรือแปลบาลี ให้แปลตั้งแต่ประโยค 2 ขึ้นไป สามเณรชั้นโท มีความรู้พอสมควรได้รับยกเว้นจากการเกณฑ์ทหาร เพื่อเล่าเรียนสืบอายุพระพุทธศาสนาต่อไป ส่วนสามเณรชั้นตรีนั้นความรู้ยังอ่อนต้องแก้ไข

2. การปรับปรุงหลักสูตรครั้งที่ 1 ในปีต่อมา พ.ศ. 2456 ผลจากการทดลองใช้หลักสูตรใหม่ครั้งแรก ทำให้พระองค์เห็นข้อบกพร่องของหลักสูตรหลายประการ สาเหตุหลักที่ต้องทรงปรับปรุงหลักสูตรเพิ่มเติม เนื่องจากการศึกษาในลักษณะนี้ยังจำกัดเฉพาะกับพระสงฆ์สามเณรในกรุงเทพฯ เท่านั้น แต่พระองค์ทรงมีพระประสงค์ที่จะให้การศึกษาได้แพร่กระจายไปยังวัดที่อยู่ตามหัวเมืองอื่น ๆ และยังทรงพบข้อบกพร่องของหลักสูตรที่ไม่เอื้อด้านความรู้ต่อผู้เรียนมากนัก รวมถึงกระบวนการในการสอบยังไม่ตอบสนองต่อหลักสูตร พระองค์จึงทรงปรับหลักสูตรขึ้นมาใหม่ สำหรับสอบความรู้องคฺของสามเณรผู้ธรรมแบ่งเป็น 2 อย่าง คือ 1. หลักสูตรสามัญ 2. หลักสูตรวิสามัญ

หลักสามัญแบ่งเป็น 2 ประโยค คือ ประโยค 1 สอบธรรมวิภาคกับเรื่องความแก่ระหู่ธรรม ส่วนประโยค 2 สอบพุทธประวัติย่อกับเรื่องความแก่ระหู่ธรรม ถ้าสอบได้ทั้ง 2 ประโยคแล้ว นับเป็นนักธรรม 2 ประโยค ก่อนที่จะได้รับประกาศนียบัตร พระภิกษุต้องสอบวินัยบัญญัติในหนังสือนวโกวาทให้ได้ก่อน ส่วนสามเณรนั้นต้องอุปสมบทก่อน จึงจะสอบวินัยบัญญัติได้ การศึกษาหลักสูตรสามัญนี้มีจัดทั้งในกรุงเทพฯ และในหัวเมือง ผู้ที่สอบผ่านหลักสูตรสามัญได้เพียงประโยค 1 จะได้รับยกเว้นตามพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร (แถลงการณ์คณะสงฆ์เล่ม 1, 2456)

ส่วนหลักสูตรวิสามัญนั้น ต้องสอบมคธภาษาหรือภาษาบาลีด้วย แบ่งเป็น 2 ประโยค คือ ประโยค 1 สอบอรรถกถาธรรมบท ประโยค 2 สอบบาลีไวยากรณ์และสัมผัส การสอบจะเข้าสอบในครั้งเดียวกันกับสามัญก็ได้ หรือได้ชั้นสามัญแล้วจะสอบเพิ่มก็ได้ ถ้าสอบได้ทั้ง 2 ประโยคนับเป็นเปรียญธรรม 2 ประโยค (เทียบเท่าเปรียญปริยัติธรรมหรือเปรียญบาลี 3 ประโยค) ฝ่ายวิสามัญนี้จัดเฉพาะในกรุงเทพฯ เท่านั้น (แถลงการณ์คณะสงฆ์เล่ม 1, 2456)

ในแถลงการณ์คณะสงฆ์เล่ม 1 (2456) ได้กำหนดระเบียบการเข้าสอบนักธรรมและบาลี เพื่อแก้ไขความบกพร่องของการสอบในครั้งที่ผ่านมา โดยได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต ดังนี้ 1. ผู้จะเข้าสอบบาลีต้องเป็นนักธรรมชั้นตรีมาแล้ว 2. แก่หลักสูตรสำหรับสอบผู้ที่จะเป็นเปรียญชั้นตรีหรือเปรียญบาลี 3 ประโยค คือ ประโยค 1 แปลอรรถกถาธรรมบท ประโยค 2 แปลสัมผัส ประโยค 3 ตอบปัญหาบาลีไวยากรณ์ส่วนวจีวิภาค และ 3. การสอบได้หรือสอบตกคิดเฉลี่ยคะแนนทั้ง 3 ประโยค พร้อมกัน

นอกจากจะทรงแก้ไขข้อบกพร่องดังกล่าวแล้ว ในปีเดียวกันนี้ พระองค์ยังได้ทรงแก้ไข วิธีสอบและจัดหลักสูตรการสอบนักธรรมและบาลีขึ้นใหม่อีกหลายประการ ดังนี้ 1. เรื่องเฉลี่ยคะแนนได้ตกสำหรับสอบความรู้ในสนามหลวง 2. เรื่องการสอบความรู้คหิปฏิบัติในแผนกธรรมวิภาค 3. เรื่องทรงประกาศรวมองค์นักธรรมประโยค 1 ประโยค 2 เข้าเป็นองค์นักธรรมชั้นตรี 4. เรื่องทรงจัดหลักสูตรเปรียญบาลี 3 ประโยคเข้ากับองค์นักธรรมประโยค 2 หรือองค์นักธรรมชั้นตรี

เป็นเปรียญธรรมชั้นตรี 5. เรื่องแก้วิธีแปลบาลีด้วยปากเปล่าและยกเลิกการนับเวลาสำหรับสอบความรู้ในสนามหลวง และ 6. เรื่องแก้ไขหลักสูตรบาลีประโยค 5 เดิมเคยใช้หนังสือสรวัดสังคหะ แต่หนังสือเล่มนี้แต่งไม่เรียบร้อยทางไวยากรณ์ จึงทรงเปลี่ยนให้ใช้บาลีมุตตกวินยวินิจจยว่าด้วยวินัยแทน

3. การปรับปรุงหลักสูตรครั้งที่ 2 ต่อมาใน พ.ศ. 2457 หลังจากที่พระองค์ทรงจัดทำหลักสูตรนักเรียนชั้นตรีเป็นที่พอพระทัยแล้ว จึงได้ทรงขยายผลไปถึงหลักสูตรของนักเรียนชั้นโทตามลำดับ แต่ยังไม่ทรงจัดให้มีการเรียนและการสอบ เพราะยังทรงมีระเบียบที่จะต้องทรงแก้ไขเพิ่มเติม ดังนั้น เมื่อถึงคราวเปิดสนามหลวง สอบความรู้พระสงฆ์สามเณร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงแก้ไขวิธีการสอบและหลักสูตรในการสอบ จัดตามระเบียบบางข้อที่ทรงแก้ไขในปีก่อน ดังนี้

ประการแรก การส่งบัญชีรายชื่อผู้เข้าสอบ ให้เป็นหน้าที่ของเจ้าสำนักเรียนของพระสงฆ์สามเณรนั้น ๆ เช่น ภิกษุสามเณรวัดสุวรรณาภิรามมาเรียนที่วัดมหาธาตุให้วัดมหาธาตุเป็นผู้ส่ง

ประการที่สอง การออกข้อสอบในครั้งนี้ ได้ขอให้พระราชาคณะบางรูปเป็นกรรมการออกข้อสอบ เป็นการแบ่งเบาภาระของผู้ออกข้อสอบเดิม และช่วยให้รู้จักออกข้อสอบด้วย คำถามประโยคหนึ่ง ๆ เดิมมี 21 ข้อ ครั้งนี้ได้ลดลงเหลือเพียง 14 ข้อ นอกจากนั้นยังกำหนดเวลาให้เขียน 3 ชั่วโมง

ประการที่สาม เปรียญบาลี 3 ประโยค เพิ่มแปลอรรถกถาธรรมบททั้ง 3 ประโยค ครั้งนี้แก้เป็นแปลอรรถกถาธรรมบทประโยคหนึ่ง แปลสัมพันธ์ประโยคหนึ่ง และตอบปัญหาบาลีไวยากรณ์อีกประโยคหนึ่ง ผู้เข้าแปลต้องเป็นนักเรียนชั้นตรีมาก่อน เมื่อสอบได้แล้วจึงเป็นเปรียญธรรมชั้นตรี

ประการที่สี่ ให้สอบความรู้เป็นนักเรียนของวัดก่อน จึงเข้าสอบเป็นนักเรียนของสนามหลวงได้ นักเรียนของวัดนี้ไม่ได้รับยกเว้นจากพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) ให้ถือว่าเป็นเพียงผู้ได้รับการสอบซ่อมเตรียมเข้าสนามหลวงเท่านั้น

ประการที่ห้า กำหนดหลักสูตรสอบความรู้ของคณาจารย์ของมณฑล เนื่องจากในปีนี้ได้ขยายการสอบความรู้ของคณาจารย์ออกไปถึงหัวเมืองต่าง ๆ และให้ใช้หลักสูตรตามสนามหลวง แต่ให้สอบเป็นประโยค ๆ ได้จนกว่าจะจัดการสอบได้ในคราวเดียว หลักสูตรสำหรับสอบประโยคมีดังนี้คือ ประโยค 1 สอบธรรมวิภาค กับวินัยบัญญัติ ประโยค 2 สอบพุทธประวัติกับเรียงความแก่กระพุ้งธรรม ผู้ที่สอบได้ประโยค 2 ในสนามมณฑลจะได้รับยกเว้นจากพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124

4. การปรับปรุงหลักสูตรครั้งที่ 3 ต่อมาใน พ.ศ. 2458 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงจัดการปรับปรุงแก้ไขขึ้นต่อไปเพื่อให้ระเบียบการศึกษาของพระสงฆ์สามเณรเคร่งครัดยิ่งขึ้น ดังนี้

ประการแรก ทรงประกาศสอบคณาจารย์เลื่อนประโยคในสนามหลวง เพราะทรงเห็นว่ากาเปิดโอกาสให้นักธรรมประโยค 1 สอบความรู้เลื่อนขึ้นประโยค 2 ครอบงำของนักธรรมชั้นตรี ย่อมสร้างความยุ่งยากสับสนแก่บัญญัติฉะนั้นใน พ.ศ. 2459 จึงทรงกำหนดให้เลิกสอบของคณาจารย์เลื่อนประโยค

ประการที่สอง ทรงประกาศให้เลิกการแปลบาลีด้วยปากตามวิธีเดิม ให้แปลด้วยวิธีเขียนทุกประโยค เพราะทรงเห็นว่านักเรียนมีความรู้ดีและชำนาญในการเขียนมากขึ้นแล้ว

ประการที่สาม ทรงประกาศเพิ่มเติมและเปลี่ยนแปลงหลักสูตรบาลีประโยค 4 และประโยค 6 เพื่อให้เหมาะสม คือ ประโยค 4 ให้แปลมั่งคั่งดีที่ป็นขั้นต้นและขั้นปลายเป็นภาษาไทย ประโยค 6 ให้แปลความไทยแห่งอรรถกถาธรรมบทเป็นภาษาบาลี

5. การปรับปรุงหลักสูตรครั้งที่ 4 ในปี พ.ศ. 2459 เมื่อการศึกษาด้านพระปริยัติของพระสงฆ์สามเณรได้รับความเจริญ และเป็นที่ยินยอมอย่างแพร่หลาย ทำให้พระสงฆ์สามเณรมีความตื่นตัวด้านการศึกษา พวกเขาส่งสมัครเข้าสอบธรรมสนามหลวงเป็นจำนวนมาก สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงทำการแก้ไขระเบียบในการสอบเพิ่มเติม ดังนี้

ประการแรก จำกัดอายุสามเณรผู้เข้าสอบนักธรรม ทรงกำหนดไว้ในระเบียบว่า ในปี พ.ศ. 2460 สามเณรผู้จะเข้าสอบประโยคนักธรรมในสนามหลวงได้ต้องมีอายุ 19 ปี แต่สามเณรสามารถเข้าสอบประโยคเปรียญธรรมได้ แม้จะมีอายุไม่ถึงกำหนดก็ตาม

ประการที่สอง ประกาศเลิกสอบของคัมภีร์นักธรรมประโยค 1 ในจังหวัดที่เปิดสนามหลวงมาครบ 3 ครั้งแล้ว เพราะทรงสังเกตเห็นว่า ในบางจังหวัดที่เปิดสนามสอบของคัมภีร์นักธรรมมา 3 ครั้งแล้ว มีผู้เข้าสอบได้ถึงประโยค 2 ไม่กี่รูป จึงทรงกำหนดใหม่ว่า ในปีต่อไปจังหวัดใดที่เปิดสนามสอบมาครบ 3 ครั้งแล้ว ในการสอบครั้งต่อไปให้สอบครบชั้นตรีทุกประโยค ไม่ให้สอบพักเพียงประโยค 1 ถ้าสอบไม่ครบชั้นจะไม่อนุญาตให้เปิดสนาม จนกว่าจะมีผู้เข้าสอบจำนวนพอสมควร ส่วนผู้ที่สอบนักธรรมประโยค 1 ได้แล้ว แต่ยังไม่ได้สอบประโยค 2 ถ้าเว้นไม่เข้าสอบเพียงครั้งเดียว อนุญาตให้สอบประโยค 2 ต่อได้ แต่ถ้าเว้นมา 2 ครั้งแล้ว ถ้าจะเข้าสอบอีกก็ต้องสอบใหม่ให้ครบชั้นตรี คือสอบทั้งประโยค 1 และประโยค 2 พร้อมกัน

นอกจากทรงปรับปรุงหลักสูตรแล้วยังทรงแก้ไขเปลี่ยนแปลงระเบียบการต่าง ๆ เช่น วิธีการสอบ การกำหนดเวลาสอบ การกำหนดอายุผู้เข้าสอบ เป็นต้น สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้จะเป็นเครื่องช่วยให้การศึกษาของคณะสงฆ์มีระเบียบแบบแผนที่เรียบร้อย เรงครัด และรัดกุมยิ่งขึ้น เมื่อการศึกษาของพระสงฆ์สามเณรชั้นนวกภูมิสำเร็จตามวัตถุประสงค์แล้ว จึงทรงดำริจัดการศึกษาชั้นมัธยมศึกษาต่อไป

(2) การจัดหลักสูตรนักธรรมชั้นโทและเปรียญธรรมชั้นโท สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงกำหนดหลักสูตรนักธรรมชั้นโทไว้ 4 วิชา ซึ่งประกาศไว้ในแถลงการณ์คณะสงฆ์เล่ม 1 (2456, น. 466) คือ 1. เรื่องความแก่กระตุ้รธรรม 2. แก่ปัญหารธรรมวิภาค 3. แก่ปัญหานุพุทธประวัติ และ 4. แก่ปัญหาวินัยบัญญัติ

ส่วนในปี พ.ศ. 2460 ทรงกำหนดระเบียบสำหรับผู้จะเข้าสอบนักธรรมชั้นโท คือต้องสอบผ่านนักธรรมชั้นตรีของสนามหลวงมาก่อน และผู้จะเข้าสอบบาลีประโยค 4 ต้องสอบของคัมภีร์นักธรรมชั้นโท 2 อย่างแรกให้ได้ก่อน คือ เรื่องความแก่กระตุ้รธรรมและแก่ปัญหารธรรมวิภาค เมื่อจะสอบบาลีประโยค 5 ต้องสอบอนุพุทธ

ประวัติและวินัยบัญญัติให้ได้ก่อน ถ้าเป็นสามเณรยังไม่ต้องสอบวินัยบัญญัติ จนกว่าจะอุปสมบทเป็นพระภิกษุ เมื่อสอบบาลีประโยค 6 ได้แล้ว จึงจัดเป็นเปรียญธรรมชั้นโท (แถลงการณ์คณะสงฆ์เล่ม 1, 2456: 467)

ในปีเดียวกันนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อทรงตั้งหลักสูตรนักธรรมชั้นโทขึ้นแล้ว จึงได้ทรงแก้ไขการสอบและหลักสูตรบาลีขึ้นบ้าง เพราะหลักสูตรการสอบธรรม กับบาลีต้องใช้ควบคู่กันไป จึงทรงแก้ไขวิธีการสอบและหลักสูตรบาลีดังต่อไปนี้

ประการแรก แถลงการณ์คณะสงฆ์เล่ม 5 (2460: 289) กำหนดให้ ผู้จะเข้าสอบบาลีประโยค 4 ต้องสอบความรู้อักขรขอมก่อน

ประการที่สอง แถลงการณ์คณะสงฆ์เล่ม 5 (2460: 35) ทรงเพิ่มหลักสูตรสำหรับบาลีประโยค 7 ประโยค 8 และประโยค 9 ดังนี้ ประโยค 7 เดิมแปลปฐมสมันตปาสาทิกา อรรถกถาอาทิกกรรมเป็นไทย ให้เพิ่มแปลความเรียงจาก มังคลัตถที่ป็นบาลี ประโยค 8 เดิมแปลวิสุทธิมรรคเป็นไทย ให้เพิ่มแปลบาลี มุตตกวินัยวินิจจัยสังคหะเป็นบาลี ประโยค 9 เดิมแปลฎีกาพระอภิธัมมัตถสังคหะเป็นไทย เพิ่มแปลวิสุทธิมรรคเป็นบาลี

ในปี พ.ศ. 2461 เกิดปัญหาเกี่ยวกับการสอบธรรมสนามหลวง เนื่องจากทรงอนุญาตให้สำนักเรียนใหญ่ ๆ สามารถจัดสอบในสำนักเรียนของตนได้ แต่มีกรรมการผู้ออกข้อสอบเพียงคนเดียว และเป็นการสอบที่ไม่พร้อมกันภายในวันเดียว จึงทำให้ข้อสอบออกช้าและผู้เข้าสอบจากสำนักเดิมไม่ผ่าน ก็จะเปลี่ยนมาสอบอีกสำนัก จึงทำให้มีผลการสอบที่ไม่ทรงพอพระทัย หลังจากนั้นก็ได้ทรงออกกฎระเบียบเกี่ยวกับการสอบเพิ่มเติม เพื่อเป็นการป้องกันปัญหาที่จะเกิดในครั้งต่อไป

นันทนา วัฒนสุข (2516: 206) กล่าวว่า ในปี พ.ศ. 2462-2463 เป็นช่วงที่ปลายพระชนมชีพของพระองค์ ปัญหาหรือข้อบกพร่องในการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ยังมีปรากฏอยู่แต่ปัญหาด้านสุขภาพของพระองค์ที่ทรงประชวรด้วยพระโรคเรื้อรังมานาน จึงทำให้การดูแลกิจการด้านการศึกษาของพระองค์ไม่เป็นไปเหมือนเมื่อก่อน ทั้ง ๆ ที่หลักสูตรยังไม่เสร็จสมบูรณ์ตามที่ได้ทรงกำหนดไว้ แต่หลังจากที่พระองค์สิ้นพระชนม์ไป พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า (พ.ศ. 2464 – 2480) ทรงบริหารจัดการหลักสูตรนักรธรรมชั้นเอก ให้สมบูรณต่อไป โดยทรงยึดรูปแบบตามที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงวางไว้เป็นเค้าโครง สำหรับหนังสือหลักสูตรชั้นเอกก็เป็นหนังสือที่ทรงพระนิพนธ์ขึ้นไว้ล่วงหน้าแล้วเกือบทั้งสิ้น และได้มีการเปิดสอบครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. 2465

การจัดการศึกษาในหัวเมือง

การศึกษาของประชาชนในประเทศไทยตั้งแต่สมัยโบราณมาเริ่มต้นที่วัดก่อน กล่าวคือ ผู้ที่มีบุตรหลานทั้งที่เป็นชนชั้นสูงและสามัญชน เมื่อเห็นว่าบุตรหลานของตนเจริญวัยพอสมควรแล้ว ก็จะนำไปฝากไว้กับพระสงฆ์ตามวัดใกล้บ้านตน มอบตัวให้เป็นศิษย์ของพระสงฆ์ (นันทนา วัฒนสุข, 2516) ดังจะเห็นได้จากบันทึกตอนหนึ่งของมอญเซนเยอร์ บัลเลอกัวซ สังฆราชแห่งมัลลอสในคณะสอนศาสนาโรมันคาทอลิกของฝรั่งเศสประจำประเทศไทย แปลโดยสันต์ ท.โกมลบุตร (2506: 190) ความว่า

“ภายหลังหรือบางทีก่อนพิธีโกนจุก บิดามารดามักจะส่งบุตรหลานของตน ไปอยู่วัด เพื่อเรียนอ่านและเขียน เด็กเหล่านี้รับใช้พระ พายเรือให้พระเวลาไปบิณฑบาต และรับประทานอาหารซึ่งพระบิณฑบาตมาได้ เพื่อเป็นการตอบแทน พระจึงสอนให้อ่านหนังสือ”

จากข้อความนี้เราจะเห็นได้ว่า เยาวชนไทยในสมัยนั้นจะอาศัยคลุกคลีอยู่กับวัด ฝึกอบรมบ่มนิสัยโดยมีพระสงฆ์เป็นผู้ให้ทั้งความรู้และฝึกมารยาท โรงเรียนในยุคนั้นยังไม่ปรากฏมีอย่างเช่นทุกวันนี้ ฉะนั้น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงเห็นความสำคัญด้านการศึกษาของคนในชาติ จึงทรงตั้งโรงเรียนขึ้นในพระบรมมหาราชวังเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2414 ทรงประกาศชักชวนพระบรมวงศานุวงศ์ตลอดจนข้าราชการให้ส่งบุตรหลานเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียนแห่งนี้ ต่อมาได้ทรงขยายโรงเรียนออกไปอีกหลายแห่ง จนเป็นที่นิยมแพร่หลายไปทั่วพระนคร จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกรมศึกษาธิการขึ้นเป็นครั้งแรก ใน พ.ศ. 2430 เพื่อควบคุมโรงเรียนทั้งหลายในพระนคร

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการองค์แรก ต่อมา พ.ศ. 2455 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูขึ้นเป็นครั้งแรก (รอง ศยามานนท์, 2495: 1-25) เพื่อฝึกหัดครูส่งไปสอนตามโรงเรียนต่าง ๆ ในพระนคร ปรากฏว่าการศึกษาในพระนครเจริญแพร่หลายมาก ทรงมีพระราชดำริจะขยายการศึกษาออกไปในหัวเมืองต่าง ๆทั่วพระราชอาณาจักร เพื่อให้กุลบุตรของชาติมีโอกาสได้รับการศึกษาทั่วถึงกัน เพราะจะเป็นประโยชน์แก่ผู้ศึกษาและประเทศชาติตามลำดับ

ต่อมา ในปี พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงปรึกษากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระบรมราชโองการ ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร ทรงมีพระราชดำริเห็นว่า วัดทั้งปวงเป็นสถานที่ศึกษาเล่าเรียนแต่เดิมมา จึงได้ทรงอาราธนาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ให้ทรงเป็นพระธุระจัดการศึกษาในวัดตามหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร และทรงให้ทุกวัดดำเนินการตามพระราชประสงค์ โปรดให้ทรงเลือกพระเถระที่มีคุณวุฒิความสามารถออกไปเป็นผู้อำนวยการ จัดการศึกษาในหัวเมืองประจำมณฑลต่าง ๆ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นฝ่ายสนับสนุนอีกแรงหนึ่ง (ประกาศพระราชดำริในการจัดการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า กฎหมายรัชกาลที่ 5, 2441: 85)

1. รูปแบบการศึกษาในหัวเมือง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับเป็นผู้จัดการศึกษาของกุลบุตรในหัวเมือง สิ่งที่ทรงจัดทำประการแรก คือ ทรงวางแบบจัดการศึกษาหัวเมือง ร.ศ. 17 (พ.ศ. 2441) ขึ้น (สภาการศึกษาหมามกุฏราชวิทยาลัย, 2514: 17-23) พระองค์ทรงรับภาระเป็นผู้จัดการเกี่ยวกับการพระศาสนา และการศึกษาของพุทธศาสนิกชน ทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร ส่วนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นผู้ช่วยจัดการฝ่ายฆราวาส

แยกการศึกษาแผนกหัวเมืองเป็นส่วนหนึ่งไม่เกี่ยวกับกรมศึกษาธิการ ให้ขึ้นเฉพาะกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ

วิชาที่ใช้สอนในระยะแรกเรียนแต่ชั้นสามัญแบ่งเป็น 4 วิชา คือ วิชาอักษรสมัย วิชาคณิต วิชาเครื่องเลี้ยงชีพ และวิชาธรรมเนียมปฏิบัติ ส่วนครูผู้สอนคือพระสงฆ์ และครูที่ส่งไปจากโรงเรียนหลวงในกรุงเทพฯ เพื่อไปประจำยังวัดในหัวเมือง ส่วนอีกประการหนึ่ง คือคัดเลือกพระสงฆ์ตามวัดในหัวเมืองให้เข้ามารับการฝึกสอนในสถานที่ฝึกครู เมื่อมีความรู้ดีแล้วก็จะถูกส่งกลับไปสอนที่หัวเมืองตามเดิม

การสอบความรู้กำหนดปีละครั้ง ความรู้ที่ใช้สอบแยกสอบเป็นรายวิชา เมื่อนักเรียนสอบได้วิชาหนึ่งแล้ว ผู้จัดการสอบจะให้หนังสือคู่มือไว้สำหรับวิชาใหม่ เมื่อสอบได้ครบตามหลักสูตรที่จัดไว้ทั้ง 4 วิชา นักเรียนก็จะได้รับใบประกาศนียบัตรเพื่อยืนยันถึงความสำเร็จด้านการศึกษิตตามหลักสูตร

นอกจากนั้น เมื่อถึงกำหนดหนึ่งปี ผู้อำนวยการศึกษาประจำมณฑลต้องทำรายงานถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เพื่อจะทรงตรวจสอบและรวบรวมถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบตามลำดับ และจะมีการประชุมพระสงฆ์ผู้อำนวยการศึกษาประจำมณฑลและเจ้าคณะเมืองเพื่อปรึกษากิจการต่าง ๆ ปีละครั้ง เพื่อเป็นการติดตามงานและประมวผลให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น และเพื่อเป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับการพัฒนาการศึกษาต่อไป

2. แนวโน้มความสำเร็จ

การจัดการศึกษาในหัวเมืองครั้งนี้เป็นผลให้เกิดมีโรงเรียนตั้งขึ้นแพร่หลายในวัดต่าง ๆ ในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร เป็นรากฐานของโรงเรียนในหัวเมืองทั้งหลายในปัจจุบันนี้ ใน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) เป็นครั้งแรกที่ผู้อำนวยการศึกษาประจำมณฑล ได้ออกตรวจตราดูสภาพความเป็นอยู่ จัดทำบัญชีวัด พระสงฆ์ สามเณร ศิษย์วัด และโรงเรียน และได้ชักชวนให้พระสงฆ์และฆราวาสช่วยกันจัดตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่ในตำบลที่อาจจะทำได้ และจัดให้พระสงฆ์เข้ามาเรียนหนังสือในกรุงเทพฯ เพื่อกลับไปเป็นครูสอนที่โรงเรียนในวัดตามหัวเมือง

ผลจากการออกตรวจครั้งนั้นปรากฏว่า เดิมมีโรงเรียนอยู่แล้ว 18 ตำบล นักเรียน 790 คน ครู 29 คน เป็นโรงเรียนที่กระทรวงศึกษาธิการจัดขึ้นบ้าง มหามกุฏราชวิทยาลัยจัดขึ้นบ้าง ข้าหลวง และผู้ว่าราชการเมืองจัดขึ้นบ้าง หรือพระสงฆ์เป็นผู้จัดขึ้นบ้าง ส่วนใหญ่ให้ตั้งอยู่ในวัด

หลังชักชวนให้ร่วมกันจัดตั้งโรงเรียนในปีนั้น ผลคือมีโรงเรียนตั้งขึ้นใหม่ถึง 196 ตำบล มีนักเรียน 5,682 คน ครู 232 คน รวมกับโรงเรียนที่มีอยู่เดิมเป็น 214 ตำบล นักเรียน 6,472 คน ครู 261 คน

ต่อมาใน ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) ปรากฏว่าโรงเรียนที่ได้ตั้งไว้ในปีก่อนต้องล้มเลิกไป 11 ตำบล ทั้งนี้เพราะเหตุขาดครู ขาดเงินบำรุง เกิดโรคระบาด เป็นต้น แต่ในระยะเวลาต่อมาก็ยังมิมีโรงเรียนตั้งขึ้นใหม่อีก 135 ตำบล รวมกับของเก่าเป็น 358 ตำบล มีนักเรียน 11,630 คน ครู 408 คน การตั้งโรงเรียนได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวาง แต่ไม่สามารถจะแพร่หลายได้รวดเร็วเพราะขาดครูผู้มีความรู้

3. กำหนดหลักสูตรการสอบในหัวเมือง

เมื่อมีการจัดการศึกษาตามหัวเมืองและตรวจตรากิจการต่าง ๆ แล้ว จึงได้มีการสอบความรู้นักเรียนในหัวเมืองขึ้นเป็นครั้งแรก ใน ร.ศ. 118 โดยใช้หลักสูตรของมหามกุฏราชวิทยาลัย โดยแบ่งเป็น 3 ชั้น (สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514) คือ

ชั้นที่ 1 เป็นชั้นสูง วิชาที่สอบคือ ย่อความพระราชพงศาวดารพิสดาร แก่คำผิดที่ทำขึ้นจากพระราชพงศาวดาร วิชาเลขคณิตขั้นเศษส่วน

ชั้นที่ 2 เป็นชั้นกลาง วิชาที่สอบคือ เขียนตามคำบอกความพงศาวดารเรียงความ อธิบายคำสุภาษิต วิชาเลขคณิตขั้นบัญญัติไตรยางค์

ชั้นที่ 3 เป็นชั้นต่ำ วิชาที่สอบคือ อ่านหนังสือความพงศาวดาร เขียนตามคำบอกความสามัญ วิชาเลขคณิตขั้นบวกลบคูณหาร

ผู้เข้าสอบต้องสอบตั้งแต่ชั้นต่ำขึ้นไปโดยลำดับ มีกำหนดได้หรือตกตามระเบียบวิธีที่ตั้งไว้ ในครั้งแรกมีนักเรียนผู้เข้าสอบความรู้ 978 คน สอบได้ 525 คน

4. ทรงวางระเบียบการศึกษา

สมภารการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย (2514: 45-62) ได้วางระเบียบการศึกษาที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงจัดขึ้นใหม่นี้ เพื่อวางหลักการศึกษาของประเทศไทยให้มีความเป็นรูปธรรม และสอดคล้องกับหลักสูตรที่มีการกำหนดไว้ คือ ทรงแบ่งการศึกษาออกเป็น 2 ประเภท ดังนี้ 1. สามัญศึกษา แบ่งเป็นประถมศึกษา มัธยมศึกษา และอุดมศึกษา 2. วิสามัญศึกษา แบ่งเป็นประถมศึกษาพิเศษ มัธยมศึกษาพิเศษ และอุดมศึกษาพิเศษ และทรงกำหนดลักษณะการศึกษาที่มีพระสงฆ์เป็นผู้จัดการ ดังนี้

การศึกษาสามัญชั้นประถมศึกษาแบ่งเป็น 2 ตอน ตอนแรกเรียกว่า มูลศึกษา คือการเรียนหนังสือให้อ่านออกเขียนได้ เรียนเลขคณิตบวกลบคูณหาร สามัญ และเรียนธรรมจริยา ตอนต่อไปเรียกว่า ประถมศึกษา คือการเรียนวิชาความรู้ ต่อจาก ชั้นมูลศึกษาจนสอบไล่ได้ประโยค 1 การศึกษาชั้นมูลศึกษาให้จัดสอนตามสำนักวัด ส่วนชั้นประถมศึกษาให้จัดสอนตามโรงเรียน ซึ่งเป็นการจัดการศึกษาที่ไม่ทิ้งของเก่าคือการศึกษาภายในวัด และได้ทั้งการศึกษารูปแบบใหม่คือการศึกษาจากโรงเรียนอย่างทั่วไป

ระเบียบการจัดการศึกษาดังกล่าวมานี้ แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงวางรากฐานสำคัญของการศึกษาให้กับเยาวชนไทย โดยได้ออกแบบการจัดการศึกษาทั้งหลักสูตรและช่วงชั้น เพื่อเป็นเครื่องมือในการวัดและจัดแบ่งความรู้ของผู้ศึกษา หากพระองค์ไม่ได้ทรงจัดการศึกษาตามหัวเมืองตั้งแต่ครั้งนั้น เชื่อได้ว่า การศึกษาของเด็กในปัจจุบันนี้ จะไม่มีระเบียบแบบแผน ดังที่เห็นอยู่อย่างทุกวันนี้ อีกประการหนึ่ง มหามกุฏราชวิทยาลัยที่พระองค์ทรงจัดตั้งขึ้น ได้เป็นที่ฝึกอบรมพระสงฆ์ทั้งในกรุงเทพฯ และจากหัวเมือง เพื่อเป็นครูสำหรับออกไปสอนตามโรงเรียนต่าง ๆ ตามหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร ทำให้บุคลากรด้านครูมีเพิ่มมากขึ้นตามลำดับ

บทสรุป

รูปแบบการดำเนินงานของมหามกุฏราชวิทยาลัย สำหรับเป็นที่ศึกษาวิชาการสมัยใหม่ของพระสงฆ์สามเณร มีการบำรุงส่งเสริมพระสงฆ์สามเณรผู้เรียนพระปริยัติธรรม ส่งครูออกไปสอนตามโรงเรียนต่าง ๆ ที่เป็นสาขาและมีใช้สาขาของวิทยาลัย ตั้งโรงพิมพ์จัดพิมพ์ตำราของการศึกษาคณะสงฆ์และหนังสืออุปกรณ์ต่าง ๆ ซึ่งยังสามารถอำนวยความสะดวกอยู่จนปัจจุบัน ส่วนการศึกษาของชาติมหามกุฏราชวิทยาลัยยังเป็นสถานศึกษาของกุลบุตร เป็นที่ฝึกหัดครูซึ่งเป็นพระสงฆ์เพื่อส่งออกไปสอนตามโรงเรียนในหัวเมือง และเป็นที่รับพระสงฆ์สามเณรจากสำนักเรียนตามหัวเมืองเข้ามาศึกษาเพื่อนำความรู้กลับไปสอนกุลบุตรในหัวเมืองอีกด้วย เป็นการบำรุงความรู้ของพระสงฆ์ให้เจริญ และเป็นเครื่องชักนำให้เกิดความสามัคคีในหมู่พระสงฆ์ ทำให้สะดวกแก่การปกครองหมู่คณะ นอกจากนั้นยังเป็นการเกื้อกูลแก่ฝ่ายพระราชอาณาจักร คือ ฝึกสอนกุลบุตรให้เกิดสติปัญญาและมีวิชาความรู้ติดตัวไป

รูปแบบการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมและบาลี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงให้ความสำคัญเป็นอย่างมาก จะเห็นได้จากที่ทรงพยายามปฏิรูปการศึกษาของคณะสงฆ์ โดยการจัดหลักสูตรนักธรรมและบาลีใหม่ให้มีความเหมาะสมกับผู้เรียน และยังทรงผลิตตำราเพื่อให้ง่ายต่อการศึกษา ดังปรากฏเป็นผลงานที่ทรงนิพนธ์ขึ้นมาเพื่อใช้เป็นตำราเรียนตราบนานทุกวันนี้

รูปแบบการดำเนินงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่ส่งผลให้การศึกษายุคใหม่รุ่งเรืองตามพระราชประสงค์ เช่น ทรงพระดำริจัดหาและสร้างหลักสูตรสำหรับการเล่าเรียนของกุลบุตร ทรงแนะนำชักชวนกุลบุตรทั้งหลายให้นิยมยินดีในการเรียน ทรงชักนำประชาชนให้เห็นประโยชน์ของการศึกษา และช่วยกันสร้างโรงเรียน เพื่อเป็นที่ศึกษาเล่าเรียนของบุตรหลานของพวกเขาเอง ทรงฝึกอบรมพระสงฆ์ผู้มีความรู้ความสามารถให้เข้าใจในการศึกษา แล้วตั้งให้เป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาในหัวเมืองประจำมณฑลต่าง ๆ และทรงเป็นผู้คอยช่วยเหลือแก้ไขปัญหาที่ขัดข้องต่าง ๆ ให้ลุล่วงไป ด้วยอาศัยพระปรีชาสามารถอันสูงล้ำคัมภีร์ภาพ

เอกสารอ้างอิง

- กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2436). **แจ้งความกระทรวงธรรมการ แผนกศึกษาธิการเรื่องตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย**. ม.ป.ท.
- ไกรฤกษ์ นานา. (2563). เหตุผลที่ ร.4 ทรงปฏิเสธเปลี่ยนศาสนา เผยพระราชหัตถเลขาตอบกลับ “การมงายเชื้อลัทธิโบราณ”. สืบค้นเมื่อวันที่ 26 มกราคม 2564, จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_25288
- คำแนะนำภิกษุสามเณรวัดบวรนิเวศวิหาร เรื่องคำแนะนำเรื่องเล่าเรียน. (2449). ตาหนักจันทร์, วัดบวรนิเวศวิหาร.
- ขึ้น ยอดเสรี. (2514). **พระประวัติ**. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 1. (2456). ม.ป.ท.
- แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 5. (2460). ม.ป.ท.
- ธนาคารกรุงศรีอยุธยา. (2514). **พระประวัติ**. พระนคร : มงคลการพิมพ์.
- ธรรมจักขุเล่ม 3 ตอนที่ 1 - 6 ร.ศ. 115. (2439). ม.ป.ท.
- นันทนา วัดนสข. (2516). **บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เกี่ยวกับทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ประกาศพระราชดำริในการจัดการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า. (2441). **กฎหมายรัชกาลที่ 5 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 117**. ม.ป.ท.
- ภักดี จวีสุข. (2506). “**สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส**” **ประวัติครู**. ม.ป.ท.
- มหาเถรสมาคม. (2563). **มติมหาเถรสมาคม ครั้งที่ 01/2563 มติที่ 15/2563 เรื่ององค์การยูเนสโก (UNESCO) ยกย่องให้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นบุคคลสำคัญของโลก สาขาสันติภาพ**. สืบค้นเมื่อวันที่ 2 มกราคม 2564, จาก <http://mahathera.onab.go.th/index.php?url=mati&id=9400>

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย. (2555). **ประวัติมหาวิทยาลัย**. สืบค้นเมื่อวันที่ 3 มกราคม 2564, จาก http://www.mbu.ac.th/index.php/aboutmbu/2012-11-14-02-25-50#_X_Guj9gzY2w

แม่กองธรรมสนามหลวง. (มปป). **พระชาติประวัติโดยสังเขปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส**. สืบค้นเมื่อวันที่ 2 มกราคม 2564, จาก http://www.gongtham.net/my_data/mydata_mahasamana/index.php

รอง ศยามานนท์. (2549). **ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ** พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา. วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (2438). **ธรรมเนียมบวชวชิรญาณ เล่ม 1 ตอนที่ 7**. ม.ป.ท.

_____. (2544). **พระประวัติตรัสเล่า**. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย.

สภาการศึกษาามหามกุฏราชวิทยาลัย. (2514). **การศึกษา**. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย.

สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2494). **ขุมนุมพระนิพนธ์ภาค 1**. พระนคร : เจริญธรรม.

_____. (2505). **ความทรงจำ**. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.

สันต์ ท.โกมลบุตร (ผู้แปล). (2506). **เล่าเรื่องกรุงสยาม**. พระนคร : อักษรสัมพันธ์.

สุชาติ วราห์พันธ์. (2537). **แนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส : การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์**. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุเชาว์ นพลอยชุม. (2541). **พระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ)**. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย.

เอกสารจัดการศึกษาในรัชกาลที่ 5. (2511). พระนคร : คุรุสภา.